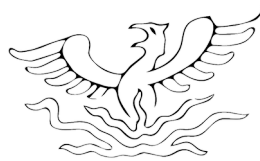

TIDSSKRIFTET FØNIX

*Den sjællandske kirke i 1000 år – udsigt over Roskilde Stifts
historie 1022-2022*

RASMUS H.C. DREYER
sognepræst, ph.d.

FØNIX ÅRG. 2022, s. 6–27

Dette værk er licenseret under en Creative Commons-licens
CC BY-NC-ND 2.5 DK

www.foenix1976.dk

ISSN 2446-175X

Den sjællandske kirke i 1000 år. Udsigt over Roskilde Stifts historie 1022-2022

1022? Den første tid

Roskilde Stift fejrer sit 1000 år i 2022.¹ Som det er med så megen historieskrivning, er også valget af dette årstal en sandhed med modifikationer. Skal vi holde os til det historisk helt pålidelige, er Roskilde Stift kun 100 år i 1922, al den stund det nuværende stift er et resultat af delingen af det historiske og omtrentligt 1000-årige Sjællands Stift i 1922, med virkning fra året efter i 1923. Befolkningen i København var vokset så meget i løbet af 1800-tallet, at København og Frederiksborg Amter, København og Frederiksberg byer samt Bornholm (og dengang også Grønland og Færøerne) blev udskilt i sit eget stift ved navn Københavns Stift. Den resterende del af Sjælland blev det stift, vi i dag kender som Roskilde Stift. Siden reformationen, hvor den danske kirke blev luthersk og afskaffede en øverste ærkebiskop i Lund (i Skåne), havde biskoppen i Roskilde med domkirke i den gamle kirkeby og residens i den nyere hovedstad, København, været den danske kirkes *primus inter pares*. Det betyder den første blandt ligemænd og dermed en slags førstemand og førstestift blandt landets øvrige biskopper og stifter. Denne værdighed overgik med delingen i 1923 til Københavns biskop. Er man en rigtig kender af de gejstlige dragter i Danmark, kan man stadig se denne lille rangsforskel mellem Københavns og Roskildes biskopper – som desuden viser, at Københavns biskop og stift opfattes som fortsættelsen af det gamle Sjællands stift. For de danske biskopper bærer nemlig en speciel præstekjole af sort silke med bryststykke af fløjl, mens Københavns biskop som den fineste af dem, bærer en kjole helt af fløjl (også den kongelige konfessionarius får dog som hofpræst lov at bære denne dragt; i den forstand står Århus og København i disse år, hvad klæder angår, lige – det er nemlig Århus' biskop, der for tiden er konfessionarius). Det kunne således være Københavns Stift, der i 2022 fejrede sit 1000 år. Betragter vi det anderledes og ser på domkirken i stedet – da er 1000 års kristendom i Roskilde snarere for lavt sat.

1 Artiklen er afleveret som bidrag til Roskilde Stifts officielle 1000-års fejring, og den bringes her med tilladelse af stiftet. Den findes i forkortet og bearbejdet udgave på <https://roskildestift.dk/1000/roskilde-stifts-historie> – Roskilde Stifts officielle hjemmeside for fejringen af jubilæet.

Der har været kristne og kirker på Sjælland før 1022, og muligvis var Trefoldighedskirken, som lå hvor den nuværende Roskilde domkirke ligger, allerede nogle årtier før at opfatte som domkirke. At stedet var betydningsfuldt i den unge danske kirke vidner den måske allermest kendte danske konge, hvad angår kristendommens indførelse, Harald Blåtand, om. Han blev – sådan blev der allerede tidligt påstået – begravet i denne kirke, efter sønnen Svend Tveskæg i 986 havde sørget for at få den gamle konge dræbt. Harald Blåtand havde grundlagt og begavet kirken i Roskilde, og efterslægten arbejdede også, om end uden held for, at han skulle helgenkåres. Historien om Haralds gravlæggelse i Roskilde kan imidlertid også være opfundet senere som led i styrkelsen af Roskildes kandidatur til det ærkebispesæde, der senere tilfaldt Lund. Der havde været kristne i Danmark i over hundrede år inden Harald Blåtand ifølge Jellingstenen gjorde danerne kristne, i al fald siden munken Ansgars mission, som udgik fra Hamborg og Bremen i 820'erne. At der var en etableret kirke og kristendom i Danmark vidner de tre ældste bispedømmer om – allerede i 948 hører vi om biskopper fra Slesvig, Ribe og Århus. Efter krønikeskriveren Adam af Bremen – den danske kirke var dengang endnu underlagt ærkebiskoppen af Hamborg og Bremens overhøjhed – var disse tre biskopper også ansvarlige for landene på den anden side af vandet, deriblandt Sjælland. Harald og den efterfølgende kongeslægts store interesse for Roskilde vidner om dette steds betydning allerede før den førstkendte biskop med sæde i Roskilde. Det er netop 1000 år siden, i 1022, at vi hører om den første biskop over (kun) Sjælland. Han hed Gerbrand.

Allerede i Svend Tveskægs regeringstid (han døde i 1014) var der formentlig en biskop over Roskilde og Skåne. På dette tidspunkt var Danmark den stærke magt i Norden og undertvang periodevist England, som havde en meget mere etableret kirke med århundredelange traditioner. Især under Svend Tveskæg og hans efterkommere som Knud den Store var indflydelsen fra engelsk kirkeliv stor. Sjælland, eller rettere Sjælland og Skånes, første biskop var sandsynligvis en Godebald, og han menes at have været just englænder. Danmark stredes dengang med de norske høvdinger om magten i Norge. Denne kamp drejede sig også om kristendommens indførelse. Godebald af Roskilde var eftersigende involveret i denne mission længere mod nord. Det er dog som sagt fra omtalen af biskop Gerbrand, at Roskilde Stift regner sin ældre. Han er omtalt i et dokument om et mageskifte med et kloster i Ely, og var altså også en biskop fra England. Omtalen skete i sammenhæng med, at Knud den Store og abbeden Leofric fra klostret i Ely i England byttede jord med hinanden, og dette blev bevidnet af en række andre gejstlige, deriblandt Gerbrand, biskop af Roskilde. Da han ikke er kendt forud, formodes han dengang at være relativt nyud-

nævnt. Dette dokument er første gang, at bispesædet i Roskilde er nævnt direkte ved navn, og Gerbrand omtaler endog stiftet som 'det danske folks stift'.

Gerbrand var led i Knud den Stores planer om at bringe sit land, Danmark-England, under én kirke, nemlig den engelske og dermed fratage Hamborg-Bremen og tyskerne overhøjheden over den danske kirke til gengæld for at få ærkebiskoppen af York eller Canterbury som kirkens leder. Senere rejste Knud den Store til paven i Rom, for selvom striden hele tiden gjaldt den regionale overhøjhed, var den unge danske kirke samtidig en del af den kirke, vi i dag kalder for den katolske – og som dengang endnu var den eneste og almene kirke i Europa. Knud den Store var kendt som en meget from konge præget dybt af tidens reformbevægelser i kristenheden. Alligevel stak pieteten ikke så dybt; han fik fx ombragt sin svoger under en morgenmesse i domkirken i Roskilde.

Gerbrand er nævnt i dokumentet fra Ely lige efter de førnævnte engelske biskopper, så nogen ny bispestol var det næppe tale om i Roskilde. Det vidner dog i alle tilfælde om, at Roskilde var udset til at være et centralt stift i den danske del af riget. Gerbrand blev imidlertid taget til fange af den hamborgske biskop, inden han rigtigt tiltrådte i Roskilde. Han blev først løsladt, da han anerkendte dennes højhed over Sjælland og Roskilde. Knud sendte også biskopper fra England til Skåne og Fyn, og Knud den Store søgte i denne tid også at komme på bedre fod med den nordtyske ærkebiskop. Gerbrands efterfølger, Avoco (Åge), var nok ligeledes biskop over Skåne, og den kendte krønikeskriver Saxo mener ligefrem, at det var Gerbrand af Roskilde, der grundlagde domkirken i Lund. Der har altså tidligt været en sammenhæng, men også konkurrence om rang i Østdanmark mellem Roskilde og Lund. Det var tillige i Knud den Stores tid, at domkirkernes såkaldte kapitler blev grundlagt. Til en domkirke, eller en katedral (der hvor biskoppens læresæde, kateder, stod) knyttedes en lang række midler. Blandt andet skulle en tredjedel af tienden gå til biskoppen, mens der samtidig blev grundlagt et domkapitel ved gaver og indtægter ved domkirken. Det skulle finansiere den store skare af gejstlige, som fungerede ved domkirkerne. Domkirken var ikke en sognekirke, men deres helt egne gejstlige centre. Det er dog i samme periode i 1000- og 1100-tallet, at der for alvor kommer gang i inddelingen af Danmark i sogne og byggeriet af sognekirkerne. Til disse knyttede kongemagten og stormænd på samme vis kapitaler og jordgaver til at finansiere præsterne. Heri har vi forudsætningen for præstegårdene og de lokale sognepræster i landsbyerne.

I Svend Estridsens regeringstid øgedes den danske kirkes selvstændighed, hvilket førte til flere brydninger med ærkebiskoppen i Hamborg-Bremen. Svend pønsede på at få en egen dansk ærkebiskop, hvilket den hidti-

dige tyske ærkebiskop kunne indvilge i, hvis Hamborg-Bremen blev et patriarkat, altså en slags minipave for hele Norden. Tiden arbejdede for en selvstændig dansk kirkeprovins. Kirkernes støt stigende antal – en krønike anslog, at der o. 1070 var ca. 150 kirker på Sjælland og 300 i Skåne – førte på ny til en deling af Roskilde-stiftet, sådan at Skåne i 1060 endnu engang blev sit eget stift, endog for en periode delt i to, nemlig Lund og Dalby. Det var desuden i Svend Estridsens tid, at den gamle danske stiftsinddeling blev en realitet, og som først blev ændret igen i moderne tid med de nye stifter, Lolland-Falster (1803), Haderslev (1920) og Roskilde/København (1922/23) og endelig udskilningen af Helsingør Stift (1961) fra København (sådan at det gamle Sjællands stift i dag er delt i tre).

Først i 1103 lykkedes det, blandt andet på grund af kong Erik Ejegod – en af Svend Estridsens mange sønner – at få oprettet et dansk ærkebispesæde i Lund. Det var paven i Rom, der godkendte denne plan og gav Lund forrang for Roskilde og overhøjhed over hele den nordiske kirkeprovins (inklusive Nordatlanten). Siden blev der også oprettet et norsk ærkesæde i Nidaros (Trondhjem) og et svensk i Uppsala – sidstnævnte skulle dog til evig tid være under den danske ærkebiskop, hvilket hører med som en del af den genstridige og lange historie om danskernes eller svenskernes forrang som Nordens førstemænd. Svend Estridsen havde et meget nært forhold til den tredje Roskilde-bisp, Vilhelm (fra omkring 1060). Vilhelm var den første biskop i Roskilde, som det var lykkedes Hamborg-Bremen at få placeret på Sjælland. På dette tidspunkt regner man med, at Roskilde også var kongesæde, hvorfor det var naturligt, at Vilhelm og kongen arbejdede nært sammen. Vilhelms afløser hed Svend Nordmand, og han er i al fald værd at nævne for at være den, der medvirkede til opførelsen af en ny frådstenskirke i Roskilde til afløsning af den stenkirke, der var rejst i begyndelsen af 1000-tallet. En noget legendarisk historie fortæller, at Svend Estridsen engang lod myrde en håndfuld mænd inde i domkirken, hvorfor Vilhelm viste kongen døren. Kongen blev bandlyst, men angrede straks, og blev atter optaget i kirken af Vilhelm. Hermed var et styrkeforhold mellem konge og kirke også angivet, og som tak gav kongen det halve af Sokkelund Herred (store dele af det gamle Københavns Amt) til bispesædet i Roskilde. Dermed kom det senere København til at høre til Roskildebiskoppens ejendom, og da den berømte biskop Absalon i 1178 fik pavens tilladelse til at beholde sin bispestol i Roskilde samtidig med, at han blev ny ærkebiskop i Lund, da fik han ovenikøbet lov til at beholde byen og borgen Havn. Det er ud fra denne aftale, at Absalon noget urimeligt kaldes for Københavns grundlægger. Byen var formelt i Roskilde bispesædes eje indtil 1417. De nære bånd mellem kongemagt og kirke i Danmark blev styrket under Svend Estridsen, og man kan med nogen ret tale om en na-

tional dansk kirke på dette tidspunkt. Men snart skyllede kampen mellem kirke og kejsermagt i Europa også ind over Danmark. Her er biskop Eskil af Roskilde en central person.

Kampen mellem konge og kirke

Eskil blev biskop af Roskilde i 1134, men hurtigt kom han i strid med kong Erik Emune. Det skyldtes den såkaldte gregorianske bevægelse i datidens kirke, som var ensbetydende med en lære om, at kirken og gejstligheden stod over almindelige mennesker inklusiv kongen. Da Erik Emune døde i september 1137, kunne paven derfor uden at komme i karambolage med den fornærmede danske kongemagt udnævne Eskil til ærkebiskop af Lund. Eskil hyldede som sagt den gregorianske reform, som foreskrev, at gejstligheden skulle stå over lægfolket og kongen. Derfor kunne udnævnelsen først ske ved kongens død. Eskil havde nu pavens tilladelse til at afløse Asser, der var død i maj 1137. Eskil er værd at opholde sig ved lidt længere, fordi hans gerning blev afgørende for forholdet mellem kirke og konge i middelalderen. Han blev en del af det storpolitiske spil i Europa såvel som den opslidende borgerkrig i Danmark mellem Svend, Knud og Valdemar – en krig, der også involverede Roskilde, idet det berygtede blodgilde, hvor kongsemnerne forsøgte at tage livet af hinanden, fandt sted i kongsgården ved domkirken. En overgang var Eskil taget til fange i udlandet, men da han i 1157 vendte tilbage til Danmark, havde Valdemar den Store sejret. Ærkebiskop og konge stod på hver sin side i kirkes splid om pavestolen, de holdt simpelthen på hver sin pavekandidat, og Eskil måtte forlade landet og opholdt sig både i Rom og hos sit forbillede og nære betroede, den berømte middelalderteolog Bernhard af Clairvaux. Først i 1170 forsonedes kirke og konge igen, og Eskil deltog ved kirkefesten i den nye kirke i Ringsted. Her blev Valdemars far, hertug Knud Lavard (som var blevet myrdet i Haraldsted) ophøjet til helgen, mens Eskil i samme moment for første gang kronede en dansk konge, nemlig Valdemars søn, Knud. Eskil trak sig tilbage noget tid efter og overlod stafetten til Absalon, der som sagt forblev biskop over Roskilde samtidig med, at han blev ærkebiskop. Han var Valdemars fosterbror og som Roskilde-bisp en slags udenrigsminister. Absalon opgav sædet i Roskilde i 1191 og blev afløst af et familiemedlem, nemlig Peder Sunesøn. Han tillægges i dag æren for omkring 1200 at have påbegyndt byggeriet af den nye og endnu stående teglstenkatedral.

Både i Roskilde og Skåne havde Absalon ihærdigt arbejdet for at indføre romerske ritualer og praksis i den danske kirke. Han gjorde en stor indsats for at få gennemført cølibat for præster, hvilket aldrig rigtig var slået igennem hos den lavere danske gejstlighed. I Absalons tid var der også blevet udvirket en slags kirkelov for Sjælland, hvor for eksempel jernbyrden som bevis blev afløst af krav om undersøgelse og vidner. Disse love var blandt forudsætningerne for de senere landskabslove, mest berømt er Jyske Lov, der stammer fra nogle årtier senere. Det var kirkens folk, der stod for nedskrivningen og udarbejdelsen af disse afgørende lovsamlinger. De danske biskopper blev med Absalon for alvor også deltagere i tidens regionale korstog i Østersøområdet. Absalons deltagelse i korstoget mod venderne er berømt. Da Arkona på Rügen blev erobret i 1168, var Absalon med, og det betød samtidig, at øen blev lagt under Roskildes bispestol. Rügen hørte faktisk kirkeretsligt til Roskilde helt indtil 1534, hvor reformationen indførtes i Pommern. Efter Valdemar Sejrs død i 1241 fulgte en udmarvende og opslidende nedgangstid i Danmark, hvor kirke- og kongemagt atter gerådede i kamp med hinanden.

Spørgsmålet var, hvordan kirken skulle bruge sin stadig stigende økonomiske og politiske magt, ikke mindst fordi bispesæderne efterhånden kom på adelsmænds hænder, og fordi kirken blev begavet og tilskødet mere og mere land. Skulle biskopperne være den internationale romerkirkens mænd eller den danske konges betroede medarbejdere? Kong Erik Plovpenning straffede for eksempel Roskilde-bispen Niels Stigsen i midten af 1200-tallet ved at tage København fra ham, og kongen forfulgte biskoppen i en sådan grad, at denne ankede sagen til paven. Stigsen tilhørte ellers den tidligere så magtfulde Hvide-familie, som Absalon også var ud af. Og som Roskilde-biskop var han kongens kansler. Dommen gik den danske konge imod, hvilket han blot ignorerede. Niels døde i eksil i Clairvaux; ”for kirkens frihed”, skrev munkene på hans gravsten.

En central aktør i kirkekampen blev en anden Roskilde-biskop, nemlig Jakob Erlandsen. Igen var Erlandsen først biskop i Roskilde, førend han blev ærkebiskop i Lund i 1254. Erlandsen belærte den danske konge – ganske i tråd med pavernes politik – at det evige går forud for det timelige, hvorfor kirken stod over kongen. Erlandsens forsøg på at hævde kirkens magt og strømline dansk kirkelovgivning efter romersk forbillede førte til direkte oprør. Som ærkebiskop truede Erlandsen med at udstede et interdikt over Danmark, det vil sige en nedlukning for al kirkelig aktivitet. Det var en alvorlig trussel i middelalderens samfund, som var dybt afhængigt af Guds nærvær og kirkens handlinger for at få verden og dagliglivet til at fungere. Erlandsens kamp mod kongen endte med en ligefrem alliance med landets fjender, og det hele gik i diplomatisk hårdknude med endeløse

processer i Rom. Landets nedgang fortsatte århundredet ud, og i 1330'erne stod riget helt uden en konge. Først under Valdemar Atterdags lange regeringstid og samling af riget fra 1340 og frem gik det bedre med riget – men ikke med sundheden, idet byldepesten også begyndte at hæрге og lagde store dele af landet øde. På Danehoffet i Nyborg i 1360 kunne Atterdag endelig love, at alt kunne blive ved det gamle – og at kongen for fremtiden ville respektere kirkens rettigheder. Danmark søgte en nær alliance med paven, som i denne periode befandt sig i Avignon i Sydfrankrig.

Pavemagten var på daværende tidspunkt også ved at udvikle sig til et europæisk finanshus. Det fik også indflydelse på besættelsen af danske bispestole, idet disse formelt skulle vælges af domkirkernes kapitler – men nu begyndte paven at forbeholde sig denne ret. Denne ret blev en pengemaskine, for hvis nu domkapitlet havde valgt en, kunne paven overrulle dette. Det skete, hvis han fx allerede havde lovet bort. Mod betaling kunne denne person så betales ud af dette løfte, eller kongen kunne måske gøre sin kandidat attraktiv ved at ville betale en endnu højere pris.

Dronninge- og kongemagtens tro tjenere

På ovennævnte vis kom bispestolen ikke altid i hænderne på de allerbedste mænd, og i al fald ofte en lille skare af betroede adelsmænd. Det var ikke det samme, som at de ikke kunne være højtuddannede eller drevne kirke- og magtpolitikere. Det sidste er Margrete I's nære medarbejder, Roskilde-biskoppen Peder Jensen Lodehat et godt eksempel på. Han blev den fuldmægtige frues særlige rådgiver, og var som biskop af Roskilde hendes kansler og var blandt de vigtige personer, der beseglede unionsbrevet, der stiftede Kalmarunionen i 1397 og forenede de nordiske riger. Hans mægtige borg, Gjorslev på Stevns, vidner stadig om hans magt. De næste mange biskopper var i mange henseender den danske konges trofaste hjælpere og lige så meget politikere som gejstlige. Domkapitlet, der også fungerede som præsteskole, blev i stadig højere grad besat af politisk udpegede medlemmer. Men domkirken og kapitlet fungerede upåklageligt, og domkirken var dengang en betydningsfuld institution for hele stiftet – og snart også kongeslægten. Da Christian I indstiftede en ny orden, der siden udviklede sig til Elefantordenen, gik byggeriet af det imponerende Helligtrekongerskapel i Roskilde Domkirke i gang i 1460'erne. Biskopperne Oluf Daa og Oluf Mortensen Baden bistod kongen i oprettelsen af ordenen og den mægtige tilføjelse til den kirke, der siden Margrete I har været de danske regenters foretrukne begravelsessted.

Springer vi frem til slutningen af middelalderen, møder vi den officielt næstsidste, men i praksis sidste katolske biskop over Roskilde Stift. Det var Lage Urne, hvis indsats var enorm både politisk og teologisk i den svære tid, hvor reformationen brød frem. Rent fysisk har han også sat mærke på den nuværende domkirke: Urne sørgede for at få dækket kirken med kobbertag, ligesom han fik den udsmykket med kalkmalerier af såvel kirkens skytshelgen, pave Lucius – hvis hoved, domkirken besad som sit fornemste relikvie – og fædrelandets mere sekulære helgenskikkelse, Holger Danske. Reformationen blev ganske vist først endeligt indført i 1536-37, men Urne var altså den sidste paveligt konfirmerede og dermed rigtige romerske biskop af Roskilde. Urne fik flere forskellige opdrag af paven, blandt andet virkede han som pavens repræsentant i fredsforhandlinger mellem Danmark og Sverige i København i 1513, og fik endog til opgave at foranstalte et korstog mod tyrkerne – dengang en truende fare for den vestlige kristenhed. Den sidste opgave fik han ikke løst. Derimod hjalp han Christian II med at afvise Sten Stures krav på den svenske trone, men var dog imod det stockholmske blodbad i 1520 i forbindelse med Christians genobring af Sverige. Denne begivenhed førte hurtigt til unionens sammenbrud, og var også en af årsagerne til, at et det danske rigsråd – hvori Roskilde-bispen altid havde sæde – i 1523 opsagde håndfæstningen (kontrakten) med Christian d. 2. Det skyldtes også kongens positive holdning til Luthers reformation, og så er vi pludselig midt i reformationskampen.

Den var allerede begyndt tidligt i 1520'erne, og da Lage Urne døde, lå København pludselig åben for den evangeliske lære, som havde spredt sig som en steppeild fra Tyskland og gennem alle de nordeuropæiske byer og de danske købstæder. Som biskop havde Urne faktisk selv forsøgt at reformere og restaurere kirken. I 1517 stod han bag en række statutter, som fokuserede på, at gudstjenesterne overalt skulle udføres værdigt, og sjælesorg udføres – vi kan således slutte os til, at dette ikke altid var tilfældet. Ligeså skulle der prædikes (der blev også prædiket på dansk før reformationen) ”i den evangeliske lære og Guds bud”. Det var ikke det samme som, at det skulle være evangelisk, altså hvad vi i dag ville kalde luthersk. Snarere gjaldt det, hvad man har kaldt for reformkatolsk eller bibelhumanistisk. Som kansler for det i 1479 af paven oprettede universitet i København – auditoriet var Vor Frue Kirke, som var kollegiatskirke (en slags annektsdomkirke) – hjalp han netop den humanistiske, reformkatolske bevægelse og interessen for bibelstudiet frem. Læreren på det dertil indrettede kollegium hed Poul Helgesen, og han blev her lærer for en gruppe ivrige studerende, deriblandt Hans Tausen, der alle senere kom til

at virke for den lutherske reformation. Lage Urne døde i 1529 på Bistrup (på det nuværende Sankt Hans Hospital), som indtil reformationen var Roskilde-bispens residens.

Reformationen

Frederik I havde afløst Christian II, da denne blev afsat, og under ham skiftede de kirkepolitiske vinde retning. Nok blev reformationen ikke indført, men forbindelsen til paven i Rom blev afbrudt. Den nye konge havde brug for den fremvoksende samfundsgruppe, borgerskabets støtte. Derfor tillod han købstæderne at antage evangeliske (det vi i dag kalder for lutherske) prædikanter. Det gjorde han ved en snedig manøvre, hvor han flyttede disse af kirken ansete kættere fra kirkens myndighedsområde til kongens ved at stille dem under hans og bystyrernes beskyttelse. På denne måde blev reformationen indført af byråd over alt i de danske købstæder. Kirken forsøgte kongen også at lægge ind under sig, idet biskopperne, han udnævnte, ikke længere skulle bekræftes og udnævnes i Rom, men af ham selv. Der kom derfor ingen ret indviet ærkebiskop i reformationsårene – det svækkede selvfølgelig den etablerede kirkes evne til at reagere over for reformationen. Af samme grund var Lage Urne i Roskilde også blevet kirkens betydeligste biskop og mand i Danmark. Da han døde, benyttede Frederik d. 1. lejligheden til at udnævne Joachim Rønnow, der skulle indgå en slags kontrakt med den danske konge. Rønnow var derfor på papiret nok en katolsk biskop, endog den sidste i Roskilde, men allerede i samtiden blev han kaldt for en skinbiskop. For uden pavelig godkendelse og ret indvielse, kunne han kirkeretsligt ikke virke som biskop og fx ordinere præster. Dertil brugte man i stedet en viebiskop, i dette tilfælde den grønlandske biskop (som jo ikke opholdt sig på Grønland, al den stund forbindelsen herop var blevet afbrudt i 1400-tallet). Rønnow forpligtede sig på at tolerere evangelisk, det vil sige reformatorisk, prædiken og ikke at gribe ind over for præster, der giftede sig. Det gjaldt for eksempel Hans Tausen, tidligere munk i Antvorskov Kloster ved Slagelse med studier i Wittenberg hos Luther. Tausen havde bidraget meget aktivt til reformationen i Viborg, men da Lage Urne døde, og Rønnow kom til, fik borgerne i København også lov til at få evangelisk prædiken. Tausen blev kaldt til København. Det førte til en lynsnar og voldsom reformation med billedstorm i Vor Frue Kirke i København, hvad der i øvrigt også skete i en anden af stiftets store byer, Slagelse.

Roskildes betydning var i løbet af senmiddelalderen dalet kraftigt på bekostning af København. Det samme var sket på den modsatte side af Sundet, hvor ærkesædet og kirkebyen Lund mistede betydning i forhold til den

hastigt voksende Malmø. I Malmø var reformationen fuldstændigt gennemført i 1529, og søsterbyen København fulgte trop. Først da Frederik I døde i 1533 forsøgte den gamle kirkes mænd at standse udviklingen. De medvirkede til at udsætte valget af Frederik I's søn, Christian (III), kendt som bekendende lutheraner fra sin egen reformation i Haderslev. I samme åndedrag rejste de en sag mod Hans Tausen for at statuere et eksempel over for andre lutherske prædikanter. Men borgerne var imod disse indgreb, og Joachim Rønnow så sig nødsaget til at tillade Tausen at vende tilbage til København. Og nu gik det for alvor galt. Landet gerådede ud i en drabelig borgerkrig kendt som Grevens Fejde. Her var flere partier. Christian III kæmpede for sit krav på tronen, og hans sejr ville være ensbetydende med en fuldstændig reformation. En anden fløj udgjordes af byer og borgerskab – støttet af bønderne – som krævede den tilfangetagne Christian II tilbage (også han var lutheraner). Men da han sad fængslet, blev dette parti anført af en grev Christoffer, fra hvem krigen har fået navn. I et sidste forsøg på at bevare magten undertegnede rigsrådet og deriblandt de sidste katolske biskopper en aftale med Christian III om at støtte ham. Ove Bille, den sidste katolske biskop i Århus, vidste, at det hermed var slut med den romerske kirke i Danmark. Til gengæld regnede disse biskopper med at kunne bevare deres privilegier og magt som adelsmænd. Og da Christian III efter et helt års belejring af København red sejrrigt ind i byen, fik de ret. Hermed var det slut på den katolske kirkes tid i Danmark (i al fald helt ind til Grundloven og religionsfrihedens indførelse i 1849). Christian III arresterede de hidtidige biskopper, og den gamle kirkes mænd fik skyld for krigen. Flere af dem blev snart løsladt igen, men det var sket med at være katolsk biskop. Ved en rigsdag i København i oktober 1536 blev folket ved et såkaldt burrråb adspurgt, om de ønskede reformationen. Svaret var ja – og rigsdagens beslutning betød et forbud mod biskopper i den danske kirke. I stedet skulle kirken nu have superintendenter (overtilsynsmænd); disse var kongens embedsmænd, og dermed blev det bispeembede, vi kender i dag indført. For disse lutherske biskopper var præster og teologer – ikke særligt indviede og af paven konfirmerede biskopper.

Kongen inviterede en af de ledende Wittenberg-teologer, Johannes Bugenhagen, til Danmark og sammen med en række andre førende danske reformatorer, skrev de en ny kirkelovgivning. Denne lov, "Kirkeordinansen", betød lovformeligt indførelsen af den lutherske kristendom og kirke i Danmark. Mange af paragrafferne fra denne lov gælder endnu den dag i dag, da de også er optaget i "Danske Lov" fra 1683, hvoraf flere afsnit endnu har gyldighed for folkekirken. Det gælder fx, hvordan menighederne kalder deres egne præster, at prædikenen ikke må vare over en time, at ingen må udskammes offentligt fra prædikestolen ved navns nævnelse mm. I

forbindelse med reformationen blev tiggermunke forbudt, klostre sekulariseret eller reformeret til skoler eller hospitaler. Af disse eksisterer flere endnu som ældreboligstiftelser rundt om i stifterne; i Roskilde Stift gælder det både i Roskilde og Slagelse, som endnu har sådanne reformerede klosterstiftelser. Der skulle endvidere undervises alle steder, så også almu- en kunne lære at læse: først ABC'en, bagefter Luthers Lille Katekismus.

Den nye tro

Hvordan skulle præsterne rundt om i stiftet så lære denne nye tro at kende – og udbrede den i hver en landsby? De hidtidige romersk-katolske sognepræster blev siddende i deres embeder. Og så skulle de simpelthen følge den nye lovgivning, de nye ritualer for gudstjenesterne, bruge danske salmer osv. I de store byer skulle der stadig være latinsk gudstjeneste, der skulle være katedralskoler ved domkirkerne, latinskoler (gymnasier) rundt om i købstæderne – de latinkyndige peblinge skulle sørge for den latinske sang i kirkerne – mens alt andet ellers skulle foregå på dansk i kirken. Prædikens indhold og teologi var også nyt for mange præster, og kunne de ikke finde ud af at holde en luthersk prædiken, så måtte de indtil 1546 læse udgivne prædikener op. Det kunne være postiller på dansk af blandt andre Hans Tausen, der efter reformationen fortsatte som prædikant i København, men en tidlang også virkede som såkaldt læsemester ved domkapitlet i Roskilde. Her havde han til opgave at undervise de endnu katolske teologer knyttet til Roskilde domkirke – dette sted viste sig svært katolsk og havde en lærd gejstlighed, der ikke altid var lige overbevist om den nye læres sandhed. Tausen skulle også undervise sognepræster, der havde det tungt med at tilegne sig alt det nye; de kunne så at sige blive sendt på efteruddannelse i Roskilde.

Med reformationen blev Roskilde Stift i princippet nedlagt. Christian III flyttede den nye lutherske superintendents residens væk fra Roskilde. Fra nu af skulle superintendenten residere ved Vor Frue Kirke i København lige over for universitetet, der også blev reformeret efter lutherske principper. Stiftet blev herefter kaldt for Sjællands Stift, selvom Roskilde nominelt stadig var domkirken, mens Vor Frue Kirke blev ophøjet til liturgisk normkirke: altså den kirke hvorfra al liturgi skulle efterlignes. Det var også Vor Frue Kirke og ikke Roskilde Domkirke, at Christian III lod sig krone, og det var her de nye superintendenter blev indviet af Johannes Bugenhagen. Ikke desto mindre blev Christian III gravlagt i Roskilde – i stamfaderen Christian I's Helligtrekongerskapel. Ved reformationen var også ærkebispesædet i Lund blevet nedlagt; Skånes Stift var herefter blot på linje med

de øvrige. I stedet blev superintendenten over Sjællands Stift ved indvielse af de nye lutherske superintendenter i 1537 ophøjet til den første blandt ligemænd. Kongen var nu de facto den øverste biskop, mens Det Teologiske Fakultet var højeste læreinstans.

Til opgaven som den første lutherske superintendent over Sjælland havde kongen udnævnt Peder Palladius, et teologisk stjernefrø med topuddannelse fra Wittenberg hos reformationens to spidser, Martin Luther og Philipp Melanchthon. Han skulle som teologisk førstemand samtidigt være professor i teologi på universitetet; en bestilling, som hørte til Sjællands biskopper århundreder frem. Palladius var som kirkens nye førstemand med til at skrive en ny alterbog, og i det hele taget er mange af de traditioner, vi kender i dag formet i den første tid efter reformationen. Reformationen betød også, at præsterne måtte gifte sig, at hvert pastorat skulle have sin egen præst, og hermed blev præstegårdskulturen, som endnu er definerende for kirken, grundlagt. Superintendenten rejste rundt på såkaldt visitats – det kan vore dages biskopper også finde på – for i hvert eneste sogn at føre tilsyn med præsten, gudstjenesten, menigheden og skolen. Palladius skrev til samme formål en berømt ”Visitatsbog”, hvori han skildrede en sådan eksemplarisk visitats med fingerede samtaler med menigheden om den nye tro, kirkens indretning, kirkegårdens pleje og meget andet.

Fra Philipp til Luther

De efterfølgende sjællandske superintendenter – først i løbet af 1600-tallet tog man det gamle ord biskop i brug igen – var som ledende biskopper og professorer på universitetet, toneangivende for cementeringen af lutherdommen i Danmark. Domkapitlet, som man havde beholdt efter reformationen, blev i løbet af århundredet også tvunget over til lutherdommen. Men hvad var nu luthersk? Det kom der strid om i anden halvdel af 1500-tallet, og den danske topteolog Niels Hemmingsen, professor i København, blev tvunget væk fra sin lærestol i 1579. Hemmingsen var tilhænger af Luthers nære kollega, Philipp Melanchthons lære, der på nogle områder – for eksempel angående nadveren – afveg fra Luthers. Retningen er blevet kaldt efter Melanchthons fornavn, filippisme. Philipp Melanchthon nærmede sig nemlig efter Luthers død en anden reformator, Jean Calvins mere åndelige forståelse af Jesu tilstedeværelse i nadveren. Det var en meget alvorlig sag, og Frederik II blev af sin familie ved hoffet i Sachsen presset til at afskedige Hemmingsen. Hemmingsen fik dog en lukrativ retrætepost ved domkapitlet i Roskilde, hvor han stadig kunne undervise og modtage besøg som en af Europas højeste lærde. Selvfølgelig mest velanset

i lande som for eksempel Skotland, der fik en reformation præget af Calvins frem for Luthers lære. Hemmingsen var også uddannet i Wittenberg, og fra Peder Palladius' død og frem til 1579, hvor han kom til Roskilde, var han både som kongens rådgiver, som lærefader for de nye teologer og politikere, og som forfatter af mere end 100 bøger, med til at sætte retningen for både den danske og den evangeliske kirke i Europa. Det var i øvrigt også Hemmingsen, der bistod Birgitte Gøje med oprettelsen af Herlufsholm Kostskole. Ved Hemmingsens død i 1600 var alle stiftets præster, trods hans egentlig formelt ikke længere tolererede teologi, forsamlet til landemode i Roskilde, og de deltog derfor alle i hans begravelse. Hans gravsten kan stadigvæk ses i domkirken.

Omkring Hemmingsens død var der sket en slags genopdagelse af Luther. Hans Poulsen Resen, biskop over Sjællands Stift fra 1614, var en af hovedkræfterne i fejringen af det første reformationsjubilæum i 1617. Det blev en fest, der sidenhen kom til at ligge fast hvert århundrede. I 1617 var den dog mest tænkt som en manifestation af netop Luther som kirkens reformator og ikke nogen af de mange andre reformatorer, som protestantismen havde kendt. Det var i Christian IV's tid, og i hans regeringsperiode blev den danske samfund for alvor omskabt til et luthersk idealsamfund med en lang række forordninger, heriblandt en lukkelov, så intet kunne forstyrre den andægtighed og anger, der var brug for i et luthersk liv.

Den danske kirke havde dengang ikke en officiel bekendelse, der definerede lutherdommen. Resen sørgede dog for at udsende Melanchthons "Den augsburgske bekendelse" fra 1530 til præsterne. Den var skrevet af den unge Melanchthon og var dybt præget af Luther. Denne bekendelse anses den dag i dag som selve definitionen på, hvad luthersk kristendom er. Med den førnævnte "Danske Lov" fra 1683 blev dette skrift sammen med Luthers Lille Katekismus og de oldkirkelige bekendelser, deriblandt den velkendte apostolske dåbsbekendelse, gjort til den danske kirkes bekendelsesskrifter. Det gælder stadig, og det er disse skrifter, der er med til at definere, hvad den endnu gældende Grundlov taler om, når den kalder "den evangelisk-lutherske kirke" for "den danske folkekirke". At den er evangelisk betyder, at den bygger på Bibelen og evangeliernes centrale budskab om syndernes forladelse. Også det sørgede Resen for at bringe ind i sin egen samtid, idet han også stod bag den første store oversættelse af Bibelen fra grundsprogende hebraisk og græsk; den første samlede danske Bibel fra 1550 var 'kun' en oversættelse fra tysk.

Også efterfølgeren fra 1638, Jesper Brochmand, hører til Roskilde-stolens mest lærde teologer gennem tiderne. Han er meget vel glemt af de fleste i dag, men faktisk blev hans prædikensamling til hele kirkeåret, genoptrykt i flere århundreder og udkom så sent som i 1800-tallet. Den blev flit-

tigt anvendt til lutherske husandagter. På Færøerne, der nu også henhørte under Sjællands Stift, blev Brochmands postil anvendt til degnegudstjenester (når degnen læste gudstjeneste i præstens fravær). Og de lange lutherske prædikener har ligefrem givet grobund for en endnu levende færøsk vending – noget kan være så langt og kedeligt som en ”Brochmandslæsning”. Disse prædikener var teologi af den såkaldt luthersk-ortodokse slags. Ortodoks er græsk for ’den rette lære’. Det var således alvorlig luthersk bodskristendom, der her var tale om. Brochmand skrev som professor også en flere tusind sider lang dogmatik, der i en forkortet udgave dannede grundlag for megen teologisk undervisning i de efterfølgende århundreder.

En af de senere biskopper i 1600-tallet skulle blive en af de mest magtfulde og betydningsfulde biskopper, Danmark overhovedet har set: Hans Svane. Hans Svane var en af hjernerne bag enevældens indførelse i 1660. Enevælden var ensbetydende med, at magten blev taget fra adelen, der siden reformationen havde haft afgørende indflydelse på rigsrådets ledelse. Enevælden betød til gengæld bedre muligheder for borgerskab og gejstligheds indflydelse på rigets styre, selvom Frederik III som enevoldskonge jo egentlig kunne regere alene og med kun Gud over sig. Svane var ordfører for de underste stænder, men endte med at stå som en politisk sejrherre. Ved at argumentere for, at riget skulle være et arverige – kongerne skulle hidtil vælges af rigsrådet – banede han vejen for enevælden. Kongen var ikke sen til at belønne Svane, og han blev minister, og kongen ophøjede ham tilmed til Danmarks første og hidtil eneste ærkebiskop siden reformationen. Ærkebispetitlen var en personlig æresbevisning, som hans efterfølgere derfor ikke fik. Også selvom en efterfølger som biskop Hans Wandal medvirkede til udfærdigelsen af den teologiske teori bag enevælden.

I kølvandet på enevældens indførelse udarbejdes den omtalte Christian V's ”Danske Lov” af 1683 og i 1685 fulgte så en lovpakke for ritualerne vedkommende. Det betød, at kirkens liturgi og handlinger blev kodificeret i det såkaldte ”Kirkeritual for Danmark og Norge”. Her var der igen en sjællandsk biskop involveret, nemlig Hans Bagger. Kirkeritualet forordnede alle kirkens ritualer, og den højmesse, vi kender i dag, er dybt præget af denne lovgivning. Ja, faktisk er disse love aldrig ophævet, men der er selvfølgelig løbende blevet revideret i kirkens ritualer. Principielt skal liturgien dog være fortolkninger af denne gamle lovgivning. I Baggers tid skete der også en helligdagsreform. I forvejen var helligdagens antal blevet stærkt begrænset ved reformationen, men nu indskrænkede man også de såkaldt ekstraordinære bededage, så man i stedet fik den særegne danske helligdag: Almindelig Bededag (Store Bededag).

Fromhedens tidsalder

I det nye århundrede, 1700-tallet, kom der ny bevægelse i lutherdommen i kraft af pietismen. Betegnelsen er afledt af det latinske ord *pietas*, fromhed. Det var endnu engang en tysk bevægelse, men hvor reformationen i 1500-tallet drejede sig om kirken og gudstjenestens reformation, 1600-tallet om læren og samfundets, var pietismen i 1700-tallet en reformation af trosforestillingen: det var hjertets reformation. Troen blev individuel og personlig og skulle munde ud i praktiske gerninger – og det var faktisk en farlig udfordring for den luthersk-ortodokst prægede statskirke. Men tankegangen prægede både Frederik IV og især sønnen Christian VI, under hvis regering man ligefrem taler om statspietismen. Faderens holdning til den nye fromhedsbølge inden for den lutherske teologi er uklar, men det var under tilskyndelse fra pietismen, at skolesagen kom til at optage både stat og kirke. I 1721 kom der bud om at opføre almueskoler over hele landet, de såkaldte rytterskoler, hvoraf mange stadig findes rundt om i stiftet. Bøndernes børn skulle kunne regne, skrive og læse – ikke mindst i Bibelen. Fattigforsorgen var også en del af den nye interesse for det individuelle menneskes frelse og fromhed, hvor en ny forordning fra 1708 tog det første afgørende skridt væk fra offentligt tiggeri (tiggeri krævede tilladelse og bevis for, at man var en fortjent fattig). Fra da af blev tilgangen fattigforsørgelse. Det var en sag, der hørte under kirkens diakoni.

Men pietismen betød også en stærk vækkelse, og i stiftet blev de måske mest berømte af tidens vækkelsesmøder, konventikler, holdt på værtshuset ”Den gyldne Okse” på Gråbrødretorv i København under ledelse af en kvinde, Maria Wulf. Her mødtes især folk fra de lavere samfundsgrupper, både mænd og kvinder, for at synge salmer og læse i Bibelen. De hemmelige møder rummede ofte en hvas kirkekritik af den herskende lutherske ortodoksi, og det kom også til optøjer ved det stigende antal private forsamlinger. Regeringen måtte gribe ind, men pietismen havde tag langt ind i de højeste kredse, hvorfor indgrebet blev mildt. Lægfolk måtte nu ikke længe selv fortolke Bibelen på møder, men godt bede og synge sammen. Pietismen, især den mere radikale udgave, lagde vægten på den indre vækkelse og omvendelsen frem for den ydre kirkeorganisation og dens sakramenter: dåben og nadveren.

Kongen støttede den blødere såkaldt Halle-pietisme, der ikke var kirkekritisk på samme måde som den mere radikale fløj. Og denne mildere pietisme fik plads i kirken. Et af nutidens folkekirkens mest yndede ritualer er barn af pietismen, nemlig konfirmationen. Den blev indført i 1736 som pligt for alle børn, der skulle lære den lutherske katekismus udenad og

oveni dette den 759 spørgsmål lange forklaring til samme skrevet af en af tidens førende pietister, Erik Pontoppidan. Denne form for lutherdom med betoning af anger, omvendelse og advarsel mod verdens lyster og fornøjelser blev meget populær, som tiden gik – og de senere missionske vækkelser hundrede år senere handlede for en stor dels vedkommende om at få lov til at holde fast i denne form for tro. Også den private bibellæsning, som jo endnu er karakteristisk for vækkelsesbevægelserne, blev stærkt fremmet. Det skete ved indførelsen af undervisningspligt i 1739 og krav om endnu flere skoler rundt om i landet. De private vækkelsesmøder måtte dog for fremtiden kun ske ved sognepræstens tilladelse og kontrol – for kvinders vedkommende alene ved præstens tilstedeværelse. Sjællands biskop var frem til 1737 Christen Worm, og han var typisk nok for mange af de ledende teologer luthersk-ortodoks, og tiden var fuld af teologiske skærmydsler mellem regering, kirke og befolkning. Worm var ikke altid på lige god fod med de pietistiske konger – alligevel medvirkede han til udfærdigelsen af konfirmationsritualet, hvis kerne endnu er den samme i dagens folkekirke.

Pietismen var faktisk en del af den spirende oplysningstid. Pietismen handlede også om den personlige oplysning af hjerte og sind, og der er således ingen skarp overgang fra pietismens teologer til oplysningstiden. Ja, noget af den kritik, som pietismen rummede over for kirkens ritualer og gamle vaner, gik efterhånden ind i meget af den teologiske tænkning. For eksempel blev dåbsritualet, der i Danmark havde været nærmest uforandret siden reformationen, udsat for støt stigende kritik. Luther havde beholdt en række eksorcisme-ritualer forud for selve dåbshandlingen; i 1600-tallet blev de en luthersk markør over for calvinismen, der ikke brugte disse led. I løbet af 1700-tallet blev det efterhånden anset for overtro. Teologen Ove Høgh-Guldberg, en af kræfterne bag oplysningsmandens Struensees fald fra tinderne, skrev ligefrem i en lærebog om ”den yndige Overensstemmelse imellem Fornuft og Skrift”; forstanden skulle nu oplyses, og moralen kom i fokus. Det var således også det, dåben egentlig skulle udvirke: et nyt kristeligt liv, Djævelens eksistens stred som personlig magt mod fornøftens ræsonnementer. Den sjællandske biskop Nicolai Erdinger Balle, en af tidens såkaldte supranaturalister, fastholdt, at åbenbaringen var at finde i Bibelen, men den var dog også en historisk størrelse, og kristendommen derfor noget, der skulle fortolkes sprogligt. Balle reddede på sin vis dåbsritualet fra en fuldstændig ændring, idet han i 1783 blot fjernede eksorcismene, indsatte en tidstypisk forklaring om dåbens nødvendighed og arvesyndens virkelighed, men for eksempel beholdt han forsagelsen af Djævelen forud for trosbekendelsen. Balle interesserede sig meget for skole og undervisning, og han forsøgte at indføre en ny og ajourført lærebog

til konfirmationsundervisningen. Forsøget på indførelsen af denne var en af de udslagsgivende faktorer til de store vækkelser i 1800-tallet. Balle blev anset som mild og konservativ, og hans udgave af dåbsritualet med for-sagelse og trosbekendelse blev væsentlige at bevare, da dåbsritualet vedbli-vende blev udsat for kritik og selvgjorte moderniseringer af forskellige ra-tionalistisk motiverede præster i 1800-tallet. Den nokså berømte teolog N.F.S. Grundtvig gjorde et stort nummer ud af, at Balles ritual var indført samme år, som han selv var født og døbt. Dåben måtte være den samme, for at ingen skulle betvivle dens virkning.

Efter Balle fulgte årtier med en typisk rationalistisk biskop, den yderst lærde tysker Friederich Münter – han var både orientalist og kirkehistori-ker, men anset som en tør stuelærd. Alligevel viste han sig dygtig som bi-skop. I tidens ånd arbejdede han for at højne præsternes videnskabelighed såvel som praktiske færdigheder. Han oprettede det endnu eksisterende Sjællands Stiftsbibliotek (i dag på Roskilde Bibliotek) for at fremme præ-sternes studier, og han stod i sit andet år som biskop i 1809 bag oprettelsen af pastoralseminariet – den praktisk-teologiske uddannelse af de teologi-ske kandidater, inden de kan blive præster. Han var også involveret i den nye bibelsag og dermed i oprettelsen af Det Danske Bibelselskab i 1814. Münter var biskop frem til 1830, og han stod ret uforstående over for den kirkekamp, der brød ud i hans sidste årti som biskop. Han manede til be-sindighed, og han var så langt fra Grundtvig og hele denne folkelige væk-kelse, man kan forestille sig.

Vækkelserne bryder frem

Biskopperne efter Münter var alle yderst lærde statskirkemænd, der søgte at bevare roen og overblikket og forkynde en moderat og tidstypisk lutherdom. Det gælder en mand som J.P. Mynster, som begyndte som sog-nepræst i Spjellerup ved Faxe, inden han kom til Vor Frue Kirke og siden blev biskop. Mynster tolererede de mange forsamlinger, så længe de holdt sig på luthersk grund. Da en baptistisk vækkelse greb om sig i 1840'erne greb han til krav om tvangsdåb: alle børn skulle døbes, også baptisternes. Her kom han på kant med en række af stiftets præster, blandt andre Søren Kierkegaards bror, P.C. Kierkegaard. P.C. Kierkegaard var præst i Peders-borg ved Sorø og grundtvigianer og talte som Grundtvig om en sammen-hæng mellem tro og frihed: Guds ord er et frit ord, og dåben kan kun tileg-nes i frihed. Tvangsdåb blev stoppet, og hele denne sag med sit udspring i den baptistiske vækkelse på Sjælland og i København hører til en af de væ-sentligste forudsætninger for den grundtvigsk prægede frihedstankegang i

Grundlovens religionsfrihedsparagraf og de senere grundtvigske frihedsrettigheder til at oprette fri- og valgmenigheder. Eftermanden, biskop H.L. Martensen, arbejdede flere gange med den aldrig indfrieede paragraf i Grundloven om, at den nye folkekirke skulle have en forfatning. Reelt vedblev folkekirken derfor med at blive styret som den gamle statskirke.

N.F.S Grundtvig virkede også som præst i det, vi i dag kender som Roskilde Stift: Han var født i Udby præstegård ved Vordingborg, han blev lærd debattør og forfatter i København, siden præst hos faderen i netop Udby og virkede også i en periode i Præstø. Senere var han prædikant ved Frederiks Kirke på Christianshavn. Det afgørende i Grundtvigs teologi var Guds levendegørende ånd. Før Bibelen kom troen, og på en ny og anderledes måde fokuserede han på kirkens sakramenter: dåben og nadveren som mødepunkter med Kristus. Ved badet og bordet, i trosbekendelsen og indstiftelsesordene, taler Kristus direkte til os. Grundtvigs kristendom var særegen. Dens appel til tidens mere romantiske og historiske religionsopfattelse er for et nutidigt øre svær at høre som noget nyt og afgørende – al den stund folkekirken er så dybt præget af just Grundtvigs teologi og den efterfølgende grundtvigske bevægelses lære. Højskolerne var også med til at udbrede den grundtvigske kristendomsforståelse. Den grundtvigske røst høres endnu (næsten) hver søndag i folkekirken – for Grundtvigs salmer udgør cirka en tredjedel af den nuværende salmebog. Her var Roskilde i øvrigt central, fordi det især var Roskilde Præstekonvent fra 1842 med deltagelse af stiftets dengang førende grundtvigske navne, blandt andre J.F. Fenger fra Lyngby ved Sorø, som stod bag indoptagelsen af Grundtvigs salmer i den danske salmebogstradition.

Midt- og Vestsjælland var periodens ”hellige land”, ikke mindst Sydvestsjælland – hvor der endnu findes en af de gamle, ’originale’ grundtvigske valgmenigheder i Høve og et grundtvigsk mødested på Liselund ved Slagelse. Men ud af den kirkelige vækkelse udsprang to forskellige retninger: det vi kender som henholdsvis grundtvigianisme og Indre Mission. I 1853 samledes en flok lægmænd fra Stenlille og grundlagde det, der blev til Indre Mission. Grundlaget var ikke så forskelligt fra grundtvigianernes. Bevægelse byggede nemlig på trosbekendelsen, men formålet var vækkelse af dem, der ’sov i synden’. De ville med andre ord omvende kirkens passive medlemmer. Indre Mission blev en bevægelse, som i begyndelsen virkede ved omrejsende prædikanter og vækkelsesmøder. Det førte ligesom i pietismens dage til en vis uro og kirkekritik. I 1861 blev bevægelsen mere bevidst kirkelig, og har indtil helt moderne tid primært virket inden for folkekirken. I 1861 overtog den bekendte Vilhelm Beck, dengang præst i Ørslev ved Slagelse, ledelsen af bevægelsen, og den fik også nyt navn: ”Kirkelig Forening for den Indre Mission”. Formålet blev nu, at bevægelsen ”på

evangelisk-luthersk grund”, altså folkekirkens troslæres grund, og i samarbejde med kirkens præster skulle virke til vækkelse og sammenslutninger i hellige samfund. Det sidste blev til de missionskredse, der i stort tal byggede missionshuse rundt om i stiftet. Grundtvigianerne byggede også huse; det var forsamlingshusene, hvor der også kunne være plads til mere folkelige udfoldelser og foredrag. I København fik Indre Mission et mere socialt sigte, og dets enorme missionshus Bethesda på den nuværende Israels Plads i København vidner om den store tilslutning i en tid, hvor industrialisering og social nød hærgede den stadigt voksende hovedstad. Men bevægelsen havde sit udspring i Vestsjælland og har sat mange spor i folkekirken igennem sit omfattende arbejde med søndagsskoler, bibelmøder, senere spejder- og idrætsarbejde (KFUM).

Det var dog grundtvigske teologer, som i den efterfølgende tid blev biskopper over det store stift. Thomas Skat Rørdam blev i 1895 den første grundtvigianer i landets dengang ledende bispestol. Han var støttet af både missionsfolkene og grundtvigianerne. Efter ham fulgte så en lidt mere missionsk præget biskop, om end egentlig en ganske partiløs universitetsteolog i form af Peder Madsen. Peder Madsen havde været professor, inden han blev biskop, men hans gerning vil især blive husket for den ferme hånd, han havde, for at forny folkekirkens ritualer. I 1912 kom der en ny ritualbog, i virkeligheden den første siden 1685, og både dåbens og nadverens liturgiske udformning skyldes Peder Madsens indsats. Hans ritualer til dåb og nadver blev næsten uændret optaget i folkekirkens nuværende autoriserede ritualbog fra 1992. Den aktuelle debat om liturgien, som er blevet igangsat under den nuværende biskop Peter Fischer-Møller i samarbejde med landets øvrige biskopper inklusive planlagte liturgikommissioner for både dåbens og nadverens vedkommende, kan dog for alvor betyde et opgør med og en revision af Madsens liturgiske indsats.

De seneste 100 år

Det store Sjællands Stifts sidste biskop blev den missionsk prægede Harald Ostenfeld. Han havde også været præst i en af tidens nye Kirkefondskirker i København. Kirkefondets arbejde handlede om at gøre også storbyen til en verden med sognekristendom, altså at lave masser af nye sogne med kirke- og sognegård til menighedens aktiviteter. At næsten ethvert sogn i Roskilde Stift i dag har en sognegård knyttet til sin kirke, er på mange måder en arv fra Kirkefondets indsats. Men Københavns eksploderende befolkningstal gjorde det nær sagt umuligt at overskue det store stift. Roskilde Stift og Københavns Stift blev oprettet i 1923. Det var led i de

mange kirkelige reformer i begyndelsen af 1900-tallet. Menighedsrådene blev gjort obligatoriske i alle sogne i 1903. Her kunne kvinder for første gang i danmarkshistorien få lov at stemme til valget. Menighedsrådene var indført som frivillige i 1856, og prøveordningen fra 1903 blev gjort permanente i 1912. Her fik de tilmed også ansvar for kirkens ansatte og for kirkebygningerne. Menighedsrådene har haft stor betydning for folkekirkens liv, men faktisk blev deres indflydelse på selve det kirkelige liv noget begrænset i 1912, og det tunge arbejde med kirkernes drift blev derfra rådernes primære arbejdsområde. De fik dog også lov til, sådan som det egentlig var intentionen på reformationstiden, at kalde deres egen præst. Mange kirker overgik i de efterfølgende årtier fra at være ejet af godsejere, universitetet eller stiftelser til selveje.

I det hele taget blev folkekirkens økonomi og organisation voldsomt ændret i disse år. Særligt Venstre-politikeren J.C. Christensen havde en afgørende finger med i mange af disse reformer. Præsterne skulle ikke længere leve af kirkens jord, hvormed præstegårdene også gik fra præstens til menighedsrådets forvaltning. Kirkeskatten kom i den forbindelse til som et resultat af økonomisk uheldige reformer af kirkens ellers tiltænkt selvberende økonomi. I 1922 blev provstiudvalgene oprettet til at styre den lokale økonomi, og i samme forbindelse ændredes også reglerne for bispevalg. Biskopperne skulle nu ikke længere udpeges af regeringen; også her blev der indføjet et demokratisk element ved at lade biskopperne vælge af menighedsråd og præster i forening. I samme ombæring ændredes stiftsgrænserne, og i 1923 kunne valgmenighedspræsten i Vallekilde, Henry Fonnesbech-Wulff sætte sig i stolen som den første biskop siden 1536 med residens samme sted som sin domkirke, nemlig i Roskilde efter delingen af Sjællands Stift i Roskilde og Københavns Stifter. Endnu en grundtvigianer fulgte i Axel Rosendal, som var biskop fra 1930'erne og gennem besættelsesårene frem til 1953. Det var også i denne tid, at Danmark fik sine første kvindelige præster. De første blev ordineret i 1948 – i Odense, da kun Fyns biskop dengang ville acceptere og ordinere kvinder. Men faktisk havde Roskilde Stift allerede haft en af de allerførste. Det var imidlertid ikke med biskoppelig velsignelse, men Niels Dael på Liselund havde i 1940 selv ordineret sygeplejersken og prædikanten Maren Sørensen som præst for frimenigheden (i dag valgmenigheden) i Havrebjerg. Rosendal var et meget aktivt medlem af den kommission, der i 1953 stod bag ”Den Danske Salmebog”, den første forenede salmebog for Sønderjylland og Danmark – og som i 2002 fik en efterfølger i kraft en ny udgave tilrettelagt efter mange af de samme principper som 1953-udgaven. Den aktuelle salmebog bærer endog samme titel som sin forgænger. Gudmund Schiøler efterfulgte Rosendal, igen var det en grundtvigianer, og ligesom den siddende biskop Peter

Fischer-Møller, var Schiøler stærkt engageret i det, man i gamle dage kaldte for ydre mission. Schiøler sad i bestyrelsen for Folkekirkens Nødhjælp, og noget overset var han også folkekirkens konsulent i byplanssager – et område, der i særlig grad optog samfundet i de hektiske år i 1960'erne, hvor det nuværende Danmark på mange måder fandt sit udseende og sin struktur. Også Roskilde Domkirke stod i risiko for at få et helt andet udseende, for i 1968 udbrød der brand i taget, men trods omfattende skader blev kirken reddet.

Hans Kvist fulgte efter. Han var jøde, og var kendt som en stille biskop, men det var også en tid, hvor man igen begyndte at bygge og indvie kirker i de nye forstæder og bydele. Kvist var heller ikke mere stille, end at han havde vist sin dåd under krigen. Kvist var modstandsmand i Jylland, og af tyskerne kaldt for en af de blodige præster, der ikke var bange for at skjule en maskinpistol under præstekjolen, hvis det kunne hjælpe med at få den bragt frem til de rette. Af stiftets tre seneste biskopper beklædte Bertil Wiberg embedet længst, idet han sad fra 1980 til 1997. Wiberg gik et par af sine vægtige forgængere i bedene, idet han som blandt andre Hans Poulsen Resen fra 1600-tallet stod som hovedredaktør af en ny bibel i form af den nugældende autoriserede bibeloversættelse fra 1992. Efter Wiberg kom embedets foreløbigt sidste doktor i teologi, retorikeren og teologen Jan Lindhardt. Lindhardt var i hele sin embedsperiode en yndet kirkelig debattør i medierne, men gjorde også en indsats som forfatter og biskop for at gøre nutiden klogere på, hvad kristendom er. Det var i Lindhardts tid, at domkirken begyndte at lægge rum til de store konfirmandtræf, der hvert år samler tusinder af stiftets konfirmander. Lindhardt var biskop i en turbulent tid, hvor religion pludselig igen kom på alles læber, ikke mindst forholdet mellem kristendom og islam, Det var lige fra religionens betydning for tidens terror og krige til andre og højere forventninger til præsters trofasthed mod kirkens egen tro og tradition. Lindhardt overtog i sine sidste år som biskop tilsynet med præsten Thorkild Grosbøll fra Tårnbæk i Helsingør Stift. Han var kommet i vælten for ikke at ville tro på en skabende og opretholdende Gud, hvorfor Helsingørs biskop ville rejse en læresag mod ham. I stedet blev tilsynet med Grosbøll overflyttet til Roskilde Stift, og Lindhardt fik Grosbøll til at fremsige trosbekendelsen og genbekræfte sit præsteløfte.

I 2008 trådte Lindhardt tilbage og efter et mildest talt kaotisk bispevalg – valget måtte gå om – vandt Peter Fischer-Møller, sognepræst i Terslev, over sognepræsten fra Kirke Såby, Poul Joachim Stender. Fischer-Møller har været engageret i det gamle kirkelige missionselskab, som i dag hedder Danmission. Ud fra de gamle kirkelige retningers skema er han nok nemmest at beskrive som uden videre retningspræg, men som ved flere af

tidens biskopper kan man måske bedst betegne ham som folkekirkelig med et grundtvigsk strejf. Fischer-Møllers tid har været præget af en del omstruktureringer i stiftet, nye provstier ovenpå den kommunale strukturreform i 2007 og især en lang række sammenlægninger af pastorater til større enheder. I det hele taget har der i hans tid været fokus på at gøre folkekirken til en arbejdsplads mere lig andre i det offentlige system. Administrativt har Fischer-Møller også skullet forholde sig til folkekirkens seneste demokratiske lag, nemlig Stiftsrådet. Det er stadig biskoppen og stiftamtmanden (i dag en hertil udpeget forvaltningschef fra Ankestyrelsen), der udgør den såkaldte Stiftsøvrighed. Stiftsrådet har i dag også egne midler til at koordinere aktiviteter og formidling i hele stiftet. Stiftsrådet består af repræsentanter valgt af menighedsrådene, præster og provsterne, ligesom biskoppen og domprovsten (der også er stedfortræder for biskoppen) sidder med. I Stiftsrådets underudvalg, som biskoppen er med til at sætte sit præg på, får man en pejling af Fischer-Møllers teologiske interesser og ønsker for kirken. I hans tid har der været arbejdet med religionspædagogik, religionsdialog og ikke mindst folkekirkens bidrag til et bæredygtigt samfund til fremme af grønne og mere klimavenlige løsninger i folkekirkens drift. Det rummer også en teologisk tanke præget af skabelsesteologien, idet meget af dette arbejde begrundes bibelsk ud fra en forståelse af menneskets omsorg for det skaberværk, Gud har sat det til at være ansvarlig for. Biskop Peter Fischer-Møller har meddelt, at han i 2022 går af som biskop, året for stiftets (måske) 1000 år. En ny biskop skal efter planen indvies den 4. september 2022. Eftermanden på bispestolen får lov at begynde på Roskilde Stifts næste årtusinde, eller i det mindste århundrede, hvis vi tæller grundlæggelsen fra 1923 og ikke 1022.

Litteratur

Artiklen er baseret på de gængse fremstillinger af den danske kirkes historie samt oplysninger fra tidsskriftet Kirkehistoriske Samlinger.

De tre hovedværker af Danmarks almene kirkehistorie er:

L.P. Fabricius, "Danmarks Kirkehistorie. Bd. 1, Den ældre Middelalder indtil 1241", (København: O. Lohse 1934)

Hal Koch og Bjørn Kornerup m.fl. (red.), "Den danske Kirkes Historie", bd. 1-8, (København: Gyldendal 1950 ff)

Martin Schwarz Lausten, "Danmarks kirkehistorie", 3. udg., (København: Gyldendal 2004)